

Van Bartfeld tot Weyl

Exlibris van Duits-Joodse vluchtelingen in Nederland

BARTFELD, Walter / Ze'ev BAR (Hebr.)

Zwickau, 17.10.1931. Leraar. Ouders: Max Bartfeld (Leipzig, 1901; koopman) en Klara Weiser (Zwickau, 1907). Zus: Ernestine (Zwickau, 1929). Ze kwamen 4.5.1937 naar Nederland, Den Haag.

Echtgenote: Helene Herschel (Amersfoort, 1939–Hilversum, 1996). Kinderen: Yiftach en Amir.

Walter kwam in 1937 met zijn ouders en zijn zusje naar Nederland. Zij gingen in Den Haag wonen, maar zodra de Duitsers Nederland bezet hadden moesten zij naar Nunspeet verhuizen. In 1943 doken zij onder in het 'Verscholen dorp' in de bossen bij Vierhouten en redden zo hun leven.

Na de oorlog ging Walter naar de HBS in Den Haag, waar hij in 1949 zijn B-diploma behaalde. Hij werd toen ook lid van de verkennerstroep Baron van Pallandt en de Joodse Jeugdfederatie. In 1949/1950 ging hij op hachsjará (training voor leven in Israël) in Gouda en 's Graveland. Hierop vertrok hij naar Israël, waar hij in het cursusjaar 1950/51 een opleiding volgde aan het *Institute for Jewish Youthleaders* in Jeruzalem. Van 1951 tot 1953 was hij mazkier (secretaris) van Hechaloets en bestuurslid van Habonim in Nederland. Van 1953 tot 1976 woonde hij in de kibboets Beth Haemek in Galilea. Daar werkte hij enige jaren als tractorchauffeur, schap-herder en leider van een groep kinderen van de Jeugd Aliya. In 1956/57 bekleedde hij een leidende functie in de Israëlische jeugdbeweging, terwijl hij in 1959/1960 Habonim in Nederland meebestuurde. In 1961 begon hij met zijn studie biologie, waarna hij achtereenvolgens als leraar verbonden was aan de Sulam Tsor school in Gesher Haziv en als onderzoeker aan het *Institute of Evolution* van de Universiteit van Haifa o.l.v. prof. Eviatar Nevo. Hij was in die tijd mede-oprichter van de Israëlische Malacologische Vereniging en won in 1975 de Amos de Shalitprijs voor wetenschappelijk onderwijs. In 1977 vertrok hij met zijn gezin 'tijdelijk', zoals hij het zelf uitdrukte,

naar Amsterdam. Hier werd hij leraar biologie op de Van Gogh Mavo, het Spinoza Lyceum en de SG Maimonides. Daarnaast was hij ook vele jaren docent Hebreeuws van het Tarboeth Ressort, hield hij Winterseminaria in Woudschoten en lezingen over de natuur van Israël, zoals deze weerspiegeld werd in de Joodse cultuur. Bekend werd hij door de publicistische activiteiten, die voortvloeiden uit zijn lidmaatschap van de Nederlandse Kring voor Joodse Genealogie. In *Misjppoge*, het tijdschrift van deze vereniging, publiceerde hij diverse artikelen, waaronder opmerkelijk genoeg een over exlibris: 'Symboliek op Joodse exlibrisen' (Jg. 16 (2003) 2 40-47). In 1992 verscheen zijn vertaling en bewerking van de achttiende en negentiende-eeuwse besnijdenisregisters van Levits en Van Gelder als *Amersfoortse Besnijdenisboekjes*. Verder vertaalde en bewerkte hij Hebreeuwse besnijdenisregisters van Nijmegen en Groningen. 'Mijn naam', zo schrijft hij, 'verdient wel enige uitleg. Mijn moeder speelde vele jaren piano met speciale liefde voor Mozart. Toen ik eraan kwam, dacht ze aan de naam Wolfgang. Maar haar vader, mijn opa, uit Buczacz in Galicië, kneep zijn lippen dicht en zei dat hij die naam nog nooit had gehoord. Ik werd ingeschreven als Walter Bartfeld, ook een goede Germaanse naam. (...) Tijdens mijn besnijdenis keek de moheel naar mijn vader en deze zei zachtjes

'Wolf', dus werd het Ze'ev. Toen ik als jong zionist op hachsjara in Gouda kwam, noemde ik me dus niet meer Walter, maar Ze'ev. Toen ik in 1950 op aliya naar Jeruzalem vertrok, kreeg ik van mijn goede vriend uit de padvinderij, Ootje Oxenaar, toen op de academie voor Beeldende Kunsten te Den Haag, een door hem vervaardigd exlibris. Hij zou later de beroemde prof. R.D.E. Oxenaar worden, ontwerper van o.a. onze mooiste bankbiljetten (snip, zonnebloem, Spinoza etc.). Later veranderde ik in Israël officieel mijn familienaam Bartfeld in Bar in navolging van mijn familie in Israël. Bar betekent in het Hebreeuws "wild", "graan" en "eerlijk". Zo werd mijn visitekaartje Ze'ev Bar, d.i. "Wilde Wolf", leraar biologie'. (Bron: GA Den Haag; persoonlijke informatie / corr. Ze'ev Bar, Amsterdam; L-K)

Exlibris: een wolf zet zijn rechtersvoet op een open-
geslagen boek; om hem heen met de cijfers van de klok
mee: Ex Libris, Walter, een takje met bladeren, Bartfeld
en de naam in het Hebreeuws. Maker: R. Oxenaar, 1950,
X1 (?), (51x70).

Interpretatie: het exlibris is niet alleen een duidelijk
voorbeeld van een naamsexlibris, maar ook van een
voorstelling die vaker op een exlibris wordt afgebeeld:
een gevaarlijk uitzierend dier dat elke potentiële boeken-
dief moet afschrikken.

BIRNBAUM, Mirjam

Wenen, 13.3.1921-Amersfoort, 26.7.2006. Ouders: Uriel
Birnbaum (Wenen, 1894-Amersfoort, 1956) en Rosa
(Rosl) Grieb (Wenen, 1894-Amersfoort, 1985).

Mirjam groeide op in een zeer artistiek milieu, dat in
contact stond met tal van beroemde kunstenaars en
schrijvers. Haar vader Uriel had naam gemaakt als beel-
dend kunstenaar en dichter. In 1939 week zij met haar
familie uit naar Nederland, waarheen Uriels vader Nathan
en zijn broer Menachem al eerder gevlucht waren.

Ze woonden eerst in Den Haag, maar na de Duitse inval
in Amersfoort. In 1942 dook Mirjam (samen met haar
oom Menachem en diens gezin) onder in Amsterdam.
Menachem en zijn familie werden verraden, maar Mirjam
had kort te voren een ander onderduikadres gevonden.
Na de bevrijding ging Mirjam naar haar oom Salomon in
Londen, waar ze kleermaakster werd. In 1950 keerde
ze terug naar Nederland om haar zieke vader en haar
moeder te helpen. Ze werkte mee aan *Eine Auswahl*, de
postuum door Abraham Horodisch uitgegeven, meer
dan 1000 bladzijden omvattende, gedichtenbundel van
Uriel Birnbaum. Ook voltooide zij de 'Selbstbiographie
des Künstlers' in *Die Exlibris des Uriel Birnbaum* van Abra-
ham Horodisch (1957). Tot aan haar dood ondersteunde
ze alle activiteiten met betrekking tot leven en werk van
haar vader. Muziek was voor haar heel belangrijk. (Bron:
Neuer Nachrichtenbrief der Gesellschaft für Exilforschung e. V., nr
28, Dez. 2006)

Over haar exlibris: 'Dit is mijn "levensboek"; duidelijk kijk
ik van Nederland terug naar Wenen/Oostenrijk; had ook
veel heimwee. Ik hield enorm veel van lezen bovendien.
Dat blijkt ook uit het kinder-exlibris. De figuren worden in
de tekst [van: *Die Exlibris des Uriel Birnbaum*] genoemd,
o.a. Andersens "Kleine zeemeermin".' (Bron: Persoonlijke
informatie / corr. Mirjam Birnbaum, Amersfoort)

Exlibris: op een stapel boeken zit een meisje. Ze houdt
een groot, geïllustreerd boek opengeslagen op haar
schoot. Op de rand ervan zit een duif. Eronder ligt een
pop. Achter haar staat een notenkraaker en om haar heen
is een bonte menigte van figuren uit sprookjes en andere
verhalen afgebeeld: een dwerg, Max en Moritz, de
kleine zeemeermin, een tovenaars, een sultan, een fee,
Robinson Crusoe, Tijn Uilenspiegel, Kasperle, Repelsteel-
tje en Roodkapje. Maker: Uriel Birnbaum, ca. 1928, P1
(80x80).

Interpretatie: de figuren verwijzen naar de sprookjes en
de boeken waar ze als kind het meest van hield. De
notenkraaker behoorde bovendien tot haar speelgoed,
evenals de pop. Ze had ook een duif. (Bron: Persoonlijke
informatie / corr. Mirjam Birnbaum, Amersfoort; Abraham
Horodisch, *Die Exlibris des Uriel Birnbaum*, Zürich 1957)

Een tweede exlibris van Mirjam Birnbaum verbeeldt een
jonge vrouw die een bladzijde van een reusachtig boek
omslaait; op de linkerpagina daarvan een berglandschap
met drie kerken; op de middelste, rechtopstaande, een
kronkelende rivier; op de rechter een duinlandschap met
de zee, waarop een zeilboot vaart en waarboven zonne-
stralen door de wolken breken. Maker: Uriel Birnbaum,
1941, P1 (90x78).

Interpretatie: het berglandschap stelt Oostenrijk voor;
twee van de drie kerken zijn te herkennen als de Weense
Karlskirche en de Stefansdom. De rivier op de middelste

bladzijde is de Donau, waarbij de jeugd van Mirjam zich grotendeels heeft afgespeeld. De rechter bladzijde verbeeldt Nederland, waarheen het gezin in 1939 vluchtte. (Bron: Abraham Horodisch, *Die Exlibris des Uriel Birnbaum*, Zürich 1957)

BLOCH, Olga

Breslau, 30.8.1900-Kdo Wittenberge, 16.4.1945. Schrijfster, kunsthistorica. Ouders: Alfred Bloch (Breslau, 1870) en Rosalie Henriette Henschel (Breslau, 1875). Olga kwam in december 1938 van Berlijn naar Amsterdam. Op haar kaart van de Vreemdelingenpolitie staat: 'is gevlucht en te voet over de grens gekomen; moet zich regelmatig melden en stand emigratie opgeven. Had geen pas toen zij in Zevenaar kwam'. Verder vermeldt

de kaart, dat zij steun ontving van het Comité Joodsche Vluchtelingen; woonde op de Nieuwe Herengracht 31 p/a Cats en werd ingeschreven op 16.5.1940. In juli 1943 werd zij naar 'Duitschland' gedeporteerd. (Bron: SAA; DJM; Archief Vreemdelingenpolitie)

Exlibris: vrouw in lotushouding met achter zich een stralende zon; links, boven en rechts: 'Sehnsucht zum * Licht ist des * Lebens Gebot *'. Maker: Onbekend, ca. 1920, L. (114 x 83). In: *Gilgamesch* 1916 (Insel-Bücherei 203); Sophokles, *Antigone*, Cassirer, 1917 (met haar handtekening en in handschrift: 'Ostern 1920').

Interpretatie: de tekst is afkomstig van Ibsen. Mogelijk verwijst deze naar de met vrouwenemancipatie verbonden Ibsen-cultus. In diverse plaatsen in Duitsland bestonden zogenaamde Ibsenclubs. In dit verband is haar bezit van *Antigone* interessant.

BLOCH, W[erner] A[lbert] S[iegfried]

Calvörde (D), 1920. Ouders: Robert Bloch (Keulen, 1882) en Liesbeth Behrens (Gardelegen (bij Maagdenburg), 1887).

Werners ouders hadden een grote manufacturen- en modezaak in Calvörde, waar geen andere Joden woonden. Ze waren zozeer geïntegreerd, dat moeder in het plaatselijke kerkkoor zong. Werner moest op 16-jarige leeftijd vanwege de rassenwetten van het gymnasium in Maagdenburg af. Hij ging toen, noodgedwongen, werken in de parfumeriegroothandel van een oom in Essen. In 1938 vluchtte hij vandaar naar Nederland, kwam in Drenthe illegaal de grens over en wist de familie Heijmans in Groenlo te bereiken. Hij kreeg een verblijfsvergunning voor zes maanden, maar moest toch na drie maanden, begin 1939, naar het vluchtelingen-opvangkamp in Reuver. Vervolgens ging hij naar Hoek van Holland en toen naar Westerbork, waar hij een van de eerste bewoners was (nr. 90) en hij meehielp het kamp op te bouwen. Hij trouwde daar met een vrouw, die later in Auschwitz omgebracht zou worden. Zelf ging hij van Westerbork via Theresienstadt naar Auschwitz en vandaar naar Sachsenhausen. Na een dodenmars van tien dagen werd hij op 10 april 1945 door de Russen bevrijd.

Toen hij op zijn terugtocht bij Nieuweschan de grens over wilde, werd hij uit de groep Nederlanders gehaald en bij de NSB-ers gezet. Een kennis uit Westerbork, De Leeuw uit Winschoten, hoorde ervan, maakte ruzie ('iemand uit Auschwitz tussen deze lui!') en bracht hem achter op een fiets met houten banden naar Winschoten. Na aangesterkt te zijn, vertrok Werner naar Amsterdam. Hij werkte eerst bij het Rode Kruis (afdeling opsporing vermiste personen) en daarna bij Simson (bandenplakspullen en fietsartikelen), waarvan de directeur een kennis uit Westerbork was. W. Löwenhardt (zie aldaar) deed de publiciteit van dit bedrijf. Werner werd hier personeelschef/bedrijfsleider. In 1947 ging hij naar een oom

van de directeur in Londen, die rubberen poppen maakte ('pieppoppen'). Hij was daar twee weken en bekwaamde ook zichzelf hierin. Op 10 november 1948 trouwde hij met een Nederlandse vrouw, Jeanette Broekman, die de oorlog had overleefd door onder te duiken. Bij Simson wilde hij niet blijven. Na het opstellen van een gentleman's agreement (hij wist alle geheime recepten, maar beloofde geen lijm te maken), begon hij voor zichzelf latex-beestjes te produceren, onder de merknaam 'Bimbo'. Later werd de naam van het bedrijf 'Bloch-Bimbo B.V.'. In 1957/8 was hij enige keren in de V.S. om daar beter materiaal (vinyl) te leren kennen. In 1963 verkocht hij de hele zaak aan een bedrijf in Boedapest en begon toen als agent/importeur van speelgoed uit Italië, onder de naam Bloch-Tiamo B.V. In 1980 verkocht hij de zaak aan de onderdirecteur, die het bedrijf onder de naam Tiamo B.V. voortzette.

De bibliotheek van Werner Bloch omvat boeken over Joodse cultuurgeschiedenis en kunstboeken, i.h.b. veel moderne kunst (o.a. Veldhoen, die hij persoonlijk kent en Karel Appel.) (Bron: Persoonlijke informatie / corr. Werner Bloch, Amsterdam) Zie ook: Werner Bloch, *Confrontatie met het noodlot*, Herinneringscentrum Kamp Westerbork, 2001.

Exlibris: een hondje zit op een stapel boeken met acht letterblokken om zich heen; in zijn bek een boek. Uitgevoerd in blauw. Maker: Ger Sligte, ca 1950, P1 (69x55). Gekregen van zijn schoonvader, Sal Broekman, die hem op die wijze in de culturele richting wilde stimuleren. (Sligte was een vriend uit de oorlog van de familie Broekman en heeft ook een boek van Broekman geïllustreerd.)

Interpretatie: Werner Bloch was speelgoedfabrikant; latexpoppen (onder de merknaam 'Bimbo') waren zijn specialiteit. Het latex-hondje was daarvan het logo. De letterblokken verwijzen naar zijn naam 'Bloch' (= blok).

BORCHARDT, Georg Hermann [Georg]

Berlijn, 7.10.1871–Auschwitz, 19.11.1943. Schrijver. Ouders: Heimann (Hermann) Borchardt (1830–1890) en Bertha Mariane Therese Levin. Broers: Ludwig (1863–1938), Heinrich (1867–1935); zus: Else (1865–1940).

Trouwde in 1901 te Berlijn met Martha Heynemann (1875–1954). Dochters: Eva Maria (1903), Hilde (Mulle) (1904) en Elise (Liese) (1906). Huwde na scheiding in 1918 Lotte Samter (Posen, 1896–Heidelberg, 1926) en verhuisde naar Heidelberg. Dochter: Ursula Henriette (Uschschen) (1919). Na de dood van Lotte keerde hij terug naar Berlijn.

Georg werd geboren in een gegoede burgerlijke familie. Zijn vader had een eigen zaak, maar ging failliet. Hij trok zich dit zozeer aan dat hij relatief jong overleed. Georgs broer Heinrich werd een bekend architect, terwijl zijn andere broer, Ludwig, naam maakte als de egyptoloog die de buste van koningin Nefertiti ontdekte en naar Berlijn bracht. Georg was in het onderwijs minder succesvol dan zijn broers en maakte de middelbare school niet af. Wel volgde hij enkele jaren colleges kunstgeschiedenis, filosofie en germanistiek. Hij verdiende zijn brood onder tussen in de journalistiek als kunstcriticus. In 1896 debuteerde hij als schrijver. Om zijn vader te eren koos hij diens voornaam als pseudoniem. Met zijn twee romans *Jettchen Gebert* (1906) en *Henriette Jacoby* (1908) had hij zijn eerste grote succes. Hij beschreef hierin de lotgevalen van een Joodse familie in het Biedermeier-tijdperk. Zijn nostalgische hang naar deze periode in de Duitse geschiedenis, gekenmerkt door het verlichte optimisme van de geëmancipeerde Duitse Joden, stimuleerde hem om antieke voorwerpen uit die vervlogen jaren te verzamelen. Tijdens de Eerste Wereldoorlog was Georg een van de weinige schrijvers die zich als pacifist scherp kantte tegen de nationalistische zinsbegoocheling in zijn omgeving. Hij sympathiseerde met de communistische revolutie en werd in de Weimar-republiek bekend als een linkse en bovendien Joodse intellectueel. Tijdens de grote boekverbranding door de nazi's zag hij hoe zijn eigen boeken op de vuurstapel belandden. Na de Rijksdagbrand hield hij het in Duitsland voor gezien en emigreerde hij naar Nederland, samen met zijn eerste vrouw en zijn dochters Elise en Ursula. Hij koos Nederland, omdat hij hier in het verleden zoveel positiefs had ondervonden. Zo was Elise er als oorlogskind in 1919 gastvrij ontvangen en hijzelf was tussen 1921 en 1926 als correspondent Duitse literatuur verbonden geweest aan de NRC. Hij had op het moment dat hij vluchtte ook een Nederlandse vriendin, de boekillustratrice Mies Blomsma. Eerst woonde Georg korte tijd in Laren, maar spoedig daarop vestigde hij zich in Hilversum in de Siriusstraat 59. Zijn hoop op een vaste baan vervloeg al snel, zodat hij moest proberen te leven van de opbrengsten van zijn literaire werk. Dat ging hem al die jaren tot zijn dood zeer moeilijk

af. In de gepubliceerde briefwisseling met zijn dochter Hilde in Denemarken wordt daarvan op schrijnende wijze verslag gedaan. Omdat zijn dochter Eva nog tot 1938 in Berlijn bleef wonen kon hij als auteur niet helemaal vrij zijn gang gaan. Vandaar dat hij bijvoorbeeld zijn boeken niet publiceerde bij de door de nazi's als zeer links beschouwde Exil-uitgeverij Querido, die in de jaren twintig veel van zijn romans in vertaling had uitgegeven, maar bij Allert de Lange. Georg was een *Kulturjude*, zoals hij zichzelf noemde. Dit hield in dat hij fanatiek geloofde in het Duitse Verlichtings-idealisme, waaraan de Joden hun emancipatie te danken hadden gehad. Georgs familie was zozeer geïntegreerd in het Duitse *Bildungsbürgertum* dat hij zich uit zijn jeugd slechts één bezoek aan de synagoge kon herinneren. Dit geloof werd door het nazisme en zijn ballingschap zwaar op de proef gesteld. Telkens weer probeerde Georg in veelal ongepubliceerde essays zijn houding te bepalen tegenover het lot van de Joden in het totalitaire Europa. Hij bleef daarbij het zionisme als oplossing afwijzen. Voor hem was dit een bedenkelijk product van het nationalisme dat overal de vrije persoonlijkheid aan zich onderwierp. Juist als leden van een onthechte gemeenschap, die zijn emancipatie aan de Verlichting dankte en vele onafhankelijke denkers en kunstenaars had voorgebracht, zouden Joden een grote rol kunnen spelen in de verwezenlijking van een kosmopolitische en multiculturele wereld.

In 1943 werd Georg gedwongen naar Amsterdam te verhuizen. Gelukkig hadden zijn ex-vrouw en zijn dochters Liese en Eva tijdig Londen weten te bereiken, maar zelf was hij achtergebleven met zijn dochter Ursula en haar in 1941 geboren zoontje Mickey. Hij was inmiddels zwaar hartpatiënt geworden, waardoor hij zijn vechtlust had verloren. Hij maakte o.a. geen gebruik meer van zijn Pa-

raguyaanse paspoort dat vrienden hem hadden bezorgd. Op 16 november 1943 werd hij op transport gesteld naar Auschwitz. Het is niet zeker of hij daar is gearriveerd of tijdens de reis al is bezweken. Ursula en Mickey kregen op tijd hun Palestinacertificaten, waarvoor familie in Zwitserland had gezorgd. (Bron: SAA; GH, *Briefe aus dem Exil 1933-1941 an seine Tochter Hilde*, 1991; C.G. van Liere, *GH Materialien zur Kenntnis seines Lebens und seines Werkes*, Amsterdam 1974; Godela Weiss-Sussex Hg., *GH Deutsche-jüdische Schriftsteller und Journalist*, Tübingen 2004)

Exlibris: midden in een stad verheft zich als een wolkenkrabber een boekenstapel. Daarop rijdt Pegasus met een man op zijn rug. Boven deze voorstelling is de naam 'Georg Hermann' zo geschreven dat deze relatief los staat van de naam Borchardt. Maker: Erich Büttner, voor 1926, L (85x67). Afgebeeld in: W. von Zur Westen, *Exlibris*, Bielefeld en Leipzig 1925 p. 71; Ulrike Ladnar, Heinz Decker, *Exlibris zum Friedrichshagener Dichterkreis*, Berlin 2010 p. 44. In Offenbach.

Interpretatie: de schots en scheef staande huizen van de stad zijn kenmerkend voor de expressionistische stijl van Büttner en verwijzen naar het Berlijn uit vele van Hermanns boeken. Pegasus is het gevleugelde paard van de dichters en zijn ruiters stelt Georg Hermann voor als succesvol auteur. Zur Westen schrijft dat Büttner met zijn exlibris steeds 'symbolische Gesichte' van de titularissen op het oog had. Maker en titularis kenden elkaar uit het Berlijnse kunstenaarsmilieu.

Georg Hermann heeft een tweede exlibris: een vijfhoekig donkergroen vlak met daarin in witte letters 'ex libris' en de naam van de titularis. Aan de boven- en onderkant daarvan een in Jugendstil uitgevoerde versiering van kralenkettingen en glazen kristallen eveneens in groene

kleur. Maker: onbekend, P1 (54x36). In: J.P. Jacobson, *Frau Marie Grubbe*, Florenz & Leipzig 1898 (collectie JA).

Interpretatie: de voorwerpen op dit exlibris verwijzen naar Georgs antiekcollectie. Zijn huis in Hilversum stond daarmee zo vol dat het 's ochtends als museum te bezoeken was. Dit leverde Georg een belastingvoordeel op, bedoeld als een kleine tegemoetkoming van de staat aan de vluchteling. Het exlibris werd aangetroffen in *Frau Marie Grubbe* van de Deense auteur J.P. Jacobson, een van Hermanns lievelingsschrijvers.

CAHN, C[arl]

Kochem (D), 16.10.1901-1995. Ouders: Hermann Cahn (ambtenaar) en Elise Kahn. Broers en zussen: Lothar (gesneuveld in WO I), Alfred (naar Palestina), Anna (naar Engeland), Fina (naar Palestina), Erna (naar Palestina).

Carl trouwde in 1933 met Hilde Samuel (Bonn, 1907- Auschwitz, 1944). Zoon: Ruben Lothar (Keulen, 1935). Hun laatste adres in Deventer was Swaefkensstraat 61. Carl doorliep in Duitsland de *Mittelschule* en ging daarna in de handel (grondstoffen en machines voor bakkerijen). Hij kwam uit een zionistisch gezin. Niet minder dan drie leden daarvan gingen op aliya. Carl zelf was een van de oprichters van de Joodse jeugdbeweging *Blau-Weiss* in Keulen en al op jonge leeftijd een overtuigd anti-fascist. In 1936 vluchtte hij met zijn vrouw Hilde naar Amsterdam. Later verhuisden ze naar Wassenaar. Met de ervaringen van de Eerste Wereldoorlog in het achterhoofd specialiseerde hij zich in surrogaatproducten, waardoor hij in Nederland onder meer werk kon vinden bij de surrogaat-fabriek PEJA te Deventer, bekend geworden door de reclamefiguur Mina Bakgraag.

Carl was tijdens de Bezetting actief in het verzet dat hij ook financieel steunde. In 1942 moest hij onderduiken, maar hij werd gepakt en gedeporteerd. Zijn optreden in Auschwitz was naar verluidt voorbeeldig. Hij wist het kamp te overleven, zijn echtgenote helaas niet. Na de oorlog keerde hij weer terug naar zijn land van ballingschap. In 1948 hertrouwde hij met Heintje Stork (Meppel, 1911), die hij in het verzet had leren kennen. Afwisselend woonde hij in het Gooi en in Italië. (Bron: Persoonlijke informatie zoon Ruben en via deze: 'Verzetsrapport' over Carl door Stichting '40-'45 (1979); Igor Cornelissen in *Vrij Nederland*, 28 febr. 1981; Justus E. Marchand, *Mijn dubbelspoor*, Laren 1996; DJM)

Exlibris: de voorstelling is opgebouwd uit de volgende elementen: een banderol met de naam, een valk met gespreide vleugels, een zwemmende vis, enige golfjes, een bloem; een wolk met een ster, een stralende zon, een banderol met de woorden 'ex libris' en een globe. Maker: Onbekend, P1 (90x68). In: Schalom Asch, *Der Krieg geht weiter*, Amsterdam: Allert de Lange, 1936.

Interpretatie: het exlibris geeft Carl's hobby's en activi-

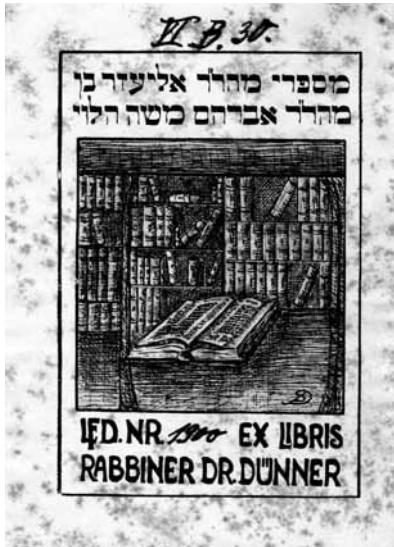

teiten weer: de valk verwijst naar de jacht, de vis naar het vissen, de globe naar het reizen en het boek naar het lezen. Het werd gemaakt door een bevriend graficus.

DÜNNER, Rabbiner Dr. [Lasar]

Keulen, 15.5.1876-Rotterdam, 4.3.1950.

Lasar groeide op in Keulen, waar hij het gymnasium bezocht. Hij studeerde in Bonn, Würzburg en Erlangen wiskunde, filosofie en oriëntalistiek. In 1902 promoveerde hij in de wiskunde op het proefschrift *Die älteste astronomische Schrift des Maimonides*. Zijn Joodse opleiding genoot hij bij zijn vader Abraham Dünner en zijn oom Wolf Dünner, bij Rabbijn Dr. Bamberger in Würzburg en aan het Nederlands Israëlitisch Seminarium te Amsterdam, onder leiding van zijn oom Dr. J.H. Dünner en Opperrabbijn Wagenaar, waarna hij zijn studie onder leiding van Rabbijn Wolf Feilschenfeld voltooide. Van 1904 tot 1920 was Dr. Dünner rabbijn in Rogasen (Posen). Daar gaf hij ook lessen wiskunde en latijn aan het stedelijk gymnasium en zat hij in de gemeenteraad. In 1906 trouwde hij met Selma Levy (Hamburg, 1883), met wie hij tien kinderen kreeg. In 1920 moest Dr. Dünner Rogasen verlaten, omdat het Pools werd en keerde hij terug naar Keulen. Tot 1939 bleef hij daar als rabbijn in functie. Toen vluchtte hij met zijn vrouw naar Nederland, waar sinds 1933 het merendeel van zijn kinderen woonde en vestigde hij zich in Amsterdam. In 1943 werd hij naar Westerbork gedeporteerd en in januari 1944 met vrouw, zoon en dochter naar Bergen-Belsen gestuurd. Daar slaagden zij erin om in juli 1944 naar Palestina uitgewisseld te worden tegen Duitse Tempeliers, die in Palestina geïnterneerd waren. Hij woonde tot 1948 in Jeruzalem, maar vanwege zijn slechte gezondheidstoestand keerde hij in maart 1948 naar Nederland terug. Hier werd hij door een van dochters

en haar man in Rotterdam verzorgd totdat hij op 4 maart 1950 overleed. Hij publiceerde o.a. aantekeningen op de Talmoe Bavli. Hij was voor de oorlog in het bezit van een uitgebreide bibliotheek, zowel judaica als hebraica, die tijdens de oorlog grotendeels verloren ging. Zijn exlibris werd ontworpen en getekend door zijn zoon Dr. Sally Dünner toen deze nog een gymnasiast was. Sally werd in 1913 in Rogasen geboren, bezocht in Keulen de Joodse lagere school en het Joodse gymnasium. Reeds in 1933 vluchtte hij naar Nederland, waar hij in Amsterdam medicijnen studeerde en assistent werd in het Centraal Israëlitisch Ziekenhuis. In 1944 werd hij via Westerbork naar Bergen-Belsen gedeporteerd en evenals zijn ouders in juli 1944 naar Palestina uitgewisseld. In 1947 keerde hij terug naar Nederland om zich in Groningen als internist en cardioloog te specialiseren. In 1952 ging hij weer terug naar Israël, waar hij tot aan zijn pensioen als internist en cardioloog werkzaam was. Hij overleed in 1998 en liet vrouw en twee dochters achter. (Bron: Chaya Brasz, Jeruzalem)

Exlibris: boekenkast met opengeschoven gordijnen; ervoor een openliggend boek; erboven een tekst in het Hebreeuws; onderaan, achter 'LFD. (laufend) NR' staat geschreven: '1900'. Maker: Sally Dünner, ca 1930, P1. In Offenbach.

Interpretatie: de Hebreeuwse tekst luidt in vertaling: onze leraar de heer rabbi Eliëzer zoon van onze leraar de heer rabbi Abraham Mozes Halevi. De bladspiegel van het centraal-staande, *opengeslagen* boek duidt op een Hebreeuws, Joods traditioneel werk met commentaren in de marge. De boekenkast met zijn open plekken en schuin geplaatste boeken duidt op een *gebruiks* bibliotheek, typisch Joods.

EHRENFELD, N[athaniel Hans] (Nachum)

Wenen, 20 juli 1919–Sobibor, 9 juli 1943.

'De burgemeester van Gorssel verzocht opsporing, aanhouding en voorgeleiding van Nathaniel Hans Ehrenfeld, landbouwer, wonende op het adres Kring van Dorth, gemeente Gorssel, D65. Hij had zonder de daartoe vereiste vergunning zijn woonplaats verlaten. Met deze omschrijving werden Joden aangeduid die waren ondergedoken.'

(Bron: DJM, Een bericht uit het *Algemeen Politieblad*, nr. 35, 3 september 1942)

In de nabijheid van Deventer, de woonplaats van Philip van Praag sr., leefde een klein groepje religieuze jongeren, dat bij boeren in de buurt op het land werkte in het kader van de hachsjarah, de voorbereiding op de landarbeid in Palestina. Nachum Ehrenfeld was een van hen: hij komt voor op een lijstje van een groep in Laag Keppel als Nathaniel Hans Nachum Ehrenfeld. Nachum was bevriend met de dochter van Philip van Praag sr., de maker van zijn exlibris. (Bron: Persoonlijke informatie van Philip van Praag III, Amsterdam)

Exlibris: een man met een kipa op zijn hoofd en een tallet om zijn schouders leest de Tora; tegen een stralende achtergrond het silhouet van een hooggelegen Oosterse stad bekroond met een mageen Davied; rechts een (olijf?)boom; langs de bovenrand de naam in Latijnse letters, langs de onderrand in Hebreeuwse letters, resp. in het zwart en in het wit. Maker: Ph. van Praag sr., 1941, X3 (75x50). In: Joods gebedenboek. Afgebeeld in *Vrije Geluiden* (1950) bij een artikel van D.P. Baas; Ph. van Praag jr., *Joodse symboliek op Nederlandse exlibris*, 1988 p. 27; Remo Palmirani, *Gli exlibris del popolo del libro*, Soncino 1994 p. 124; Chris Kooyman, 'Een Joods exlibris door Ph. van Praag', *ExlibrisWereld*, 2005 p. 211.

Interpretatie: de hooggelegen stad staat voor Zion, sym-

bool voor het zionsverlangen van de zionist Nachum Ehrenfeld. De Hebreeuwse letters zijn een herhaling van de naam. De combinatie met joods-religieuze symbolen duidt op de kleine religieuze stroming binnen het zionisme. Philip van Praag sr. was platteelschilder en graficus van gelegenheidswerk, waaronder vele exlibris, meestal bestemd voor mensen uit de sfeer van de socialistische jeugdbeweging en zijn eigen omgeving.

ELIEL, Oskar (Dr.)

Keulen, 18.5.1878–Amsterdam, 31.10.1939. 'Joodsch Vluchteling'.

In 1907 te Keulen getrouwd met Sara Louise Tietz (Stralsund, 1887–New York, 1948). Zoons: Edgar (Keulen, 1908–Londen 1947)), Hans Erwin Julius (Keulen, 1911–New York 1956), Ernest Ludwig (Keulen, 1921).

Oskar vestigde zich na een studie rechten als advocaat in Keulen. Doordat hij via zijn vrouw gelieerd was aan de familie Tietz werd hij voorzitter van de Raad van Toezicht bij het Leonhard Tietz Concern. Hij wordt door een van zijn zonen beschreven als een echte intellectueel, humanistisch van instelling, liefhebber van klassieke muziek en zeer belezen in de literatuur en de filosofie. Als vader van drie zonen raakte hij nauw betrokken bij het Joods gymnasium in de Kreuzgasse, terwijl zijn Joodse gezindheid hem inspireerde tot actieve deelname aan diverse Joodse organisaties. Zo was hij bestuurslid van de plaatselijke Liberaal Joodse Gemeente en Keuls vertegenwoordiger van de PLV (*Preussische Landesverband jüdischer Gemeinden*). Zijn vrouw Sara maakte zich eveneens verdienstelijk in de Joodse gemeenschap van Keulen. Zij nam actief deel aan de Joodse Reformbeweging en zat in het bestuur van een weeshuis. Na het aan de macht komen van de nazi's besloot hun tweede zoon Erwin naar Nederland te vluchten. In Amsterdam zette deze de firma N.V. Oxyde op, een metaalwarenhandel en werkte mee bij de opvang van Joodse medevluchtelingen. Daartoe behoorden in 1938 ook zijn beide ouders. Zij trokken bij hem in op Minervaplein 4/1. Hun oudste zoon Edgar reisde door naar Londen, terwijl Ernest, hun jongste, emigreerde naar Amerika. Het leed van de ballingschap hoefde Oskar niet lang te verduren. In de herfst van 1939 overleed hij. Zijn vrouw woonde daarop nog een aantal maanden op de Stadionweg 37 b/H en wist in februari 1940 dus 'net op tijd' Londen te bereiken, waar haar zoon Edgar woonde. Erwin emigreerde in eerste instantie naar Brazilië en in 1948 naar de V.S. waar hij zijn loopbaan als metaalhandelaar kon voortzetten. Het is onduidelijk welk lot Ernest beschoren was. Sara overleefde in Londen de oorlog, emigreerde in 1946 naar Palestina om van daaruit in 1948 naar haar zoon in New York te gaan. In hetzelfde jaar overleed zij daar. (Bron: BHE; N. Schönfeld-Amar, '175 Jahre: Gymnasium Kreuzgasse', *Haskala* nr. 1)

Exlibris: binnen een ellipsvormige omlijsting is een boe-

kenberg afgebeeld. De top van de berg steekt boven de omlijsting uit. Op de 'boekenhelling' bevinden zich twee bergbeklimmers, waarvan de ene de andere helpt op gelijke hoogte te komen. Maker: Schildberger, P1 (65x92). In: Löns, *Der zweckmäßige Mayer*. Hannover 1911 (het boek is in juli 1940 verworven door M/N(?) Schultz(?), die een kras over het exlibris zette).

Interpretatie: een boekenberg wordt vaker aangetroffen op een exlibris. Hij staat symbool voor de eruditie die bevochten moet worden. Uit Oskars biografie komt het beeld naar voren van een hulpvaardig karakter. Hier biedt de ene bergbeklimmer de andere de helpende hand. De bergtop die buiten de omlijsting uit steekt is misschien een verwijzing naar het doel van het lezen: het uitstijgen boven jezelf.

ENKER, Max

Keulen, 10.8.1913–Amersfoort, 27.5.1983. Ouders: Salomon Israel Enker. (Rzescow, 1871–Auschwitz, 1942; en Selma Blum (Krakau–Keulen, ca. 1920). Salomon hertrouwde met Gertrud Heymann (Landsberg/Warthe, 1888–Auschwitz, 1942).

Max' ouders vluchtten voor het Poolse antisemitisme naar Duitsland. Zij leefden van de textielhandel en waren niet-orthodox. Als jongere was Max in Keulen actief in de communistische beweging en voerde hij actie tegen het nationaalsocialisme. In 1933 zat hij enkele weken vast en vluchtte hij naar Nederland. Hier werd hij verliefd op een christelijk meisje, dat met hem naar dominee Molenaar ging. Via deze maakte hij kennis met de missionair (Joodse) predikant A.M.J. Rottenberg, die hem tot het Christendom bekeerde. Na met goed gevolg zijn staatsexamen te hebben afgelegd, ging hij theologie studeren in Utrecht. Hoewel zijn ouders na zijn bekering het contact met hem verbroken hadden, haalde hij hen in 1940 toch naar Nederland. Zij woonden in de Lijsterstraat 41 te Utrecht. In 1942 werd Max hulpprediker in dezelfde stad. Daar werd hij nog datzelfde jaar met zijn ouders opgepakt en gedeporteerd naar Westerbork. Zijn vader en stiefmoeder verloren het leven in Auschwitz,

maar hun zoon belandde in de zogenoemde 'gedoopte barak' en werd later naar Theresienstadt gedeporteerd. In beide kampen was hij een gedreven zielzorger. Presser verhaalt dat Max in Westerbork samen met de zending S.P. Tabaksblatt, indertijd tegelijk met hem door Rottenberg tot het christendom bekeerd, de zaal verliet waar Gemmeker een godsdienstoefening liet filmen voor een documentaire over het kamp, waarop beiden wekenlang werden opgeborgen in de strafbarak. Na de oorlog keerde Max terug naar Nederland, waar hij Hervormd predikant werd in Cadzand en Koudekerke. Hij trouwde met het christelijke meisje van weleer en stichtte een gezin met haar. Daarop ging hij in 1950 alleen naar Israël in dienst van de International Hebrew Christian Alliance. Hij werkte daar als pastor voor christen-Joden. Na enige jaren voegde zijn gezin zich weer bij hem. In 1958 keerde hij weer terug naar Nederland en werd hij predikant in Middelburg. Net als in Israël concentreerde hij zich vooral op de pastorale zorg aan christen-Joden. Vanwege zijn scheiding moest hij in 1968 zijn predikantenbestaan verruilen voor dat van godsdienstleraar, maar tenslotte kon hij toch weer terugkeren in zijn ambt. Op het eind van zijn leven "keerde hij [ook weer] terug tot het geloof der vaderen". Hij overleed in het Sinai Centrum in Amersfoort.

Zijn gevarieerde bibliotheek omvatte werken op het gebied van literatuur, psychologie, filosofie en theologie. Daar hoorden veel boeken bij van Joodse schrijvers die hij bewonderde, zoals Heine en Buber. De laatste had hij nog als jongeman ontmoet en zijn portret bleef altijd in zijn studeerkamer hangen. Andere favoriete auteurs waren Goethe, Rilke, Dostojevski, Nietzsche, Freud, Scholem en Flusser. (Bron: persoonlijke informatie / corr. van Selma Enker, dochter; J. Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945*. 's-Graven-

hage 1965, deel 2, 290, waar zijn naam verkeerd gespeld wordt als "Inkes") Zie voor andere literatuur over Max Enker: E.J. de Ruiter, *Op zoek naar identiteit: geschiedenis van gemeenschapsvorming bij Messias-belijdende Joden in Nederland*. Hardinxveld 1989; J.M. Snoek, *De Nederlandse Kerken en de Joden*. Kampen 1990.

Exlibris: het wapen van de staat Israël met de menora links en rechts geflankeerd door een olijftak; eronder in het Hebreeuws 'Israel' (waarbij de resj met een dalet is verwisseld); achter de menora is een kruis afgebeeld. Links onder: 10 8 19 51, zijn 38ste verjaardag. Rechtsonder signering M M d H. De onduidelijke motieven op de voet van de menora verschillen van die van het staatswapen, dat gemodelleerd is naar de menora op de boog van Titus in Rome. Maker: M.M. de H. (M.M. de Hond?), 1951, P1 (90x60).

Interpretatie: het exlibris symboliseert het centrale thema van zijn leven: de poging om zijn Jodendom, gesymboliseerd door de menora, te combineren met het christendom, verbeeld door het kruis. Het is wellicht geen toeval, dat het Jodendom mede gerepresenteerd wordt door het wapen van het land, waar hij zich een jaar voor het maken van zijn exlibris had gevestigd en dat voor hem zo belangrijk was.

FEIWEL, Michal (Max)

Tarnow, 7.12.1890-Amsterdam, 2.6.1956. 'Knoopenverver, regenjassenplakker, fabrikant knopen en kammen'. Zonder nationaliteit. Andere SAA-bron: Chyel Michal Feiwel. Ouders: Leib Feiwel en Pauline Kleinmann. Echtgenote: Regina Markus (Tarnow, 1892-Amsterdam, 1985); zonder beroep; zonder nationaliteit). Dochter: Marie (Mimi) (Berlijn, 1920-Amsterdam, 1986). Max kwam 13.11.1919 naar Berlijn en 16.8.1933 naar Amster-

dam, Pretoriusstraat 88; 1.7.1936 verhuisde hij naar de Ruyschstraat 44, in oktober 1952 naar de Biesboschstraat 52 I. (Bron: SAA)

Direct na de machtsovername door de nazi's kwam Max met zijn vrouw en dochter naar Nederland. Hij was traditioneel orthodox Joods, stuurde zijn dochter naar het Barlaeusgymnasium en wist daardoor haar intellectuele ontwikkeling zeer te stimuleren. Van hem is bekend dat hij niet alleen zakenman was, maar ook een hartstochtelijk amateurfilmer. Mimi deed eindexamen in 1940 en trouwde aan het eind van het jaar met Leopold Theodore Keesing (1912-1997), de broer van haar beste vriendin. In 1942 slaagden ze erin uit Nederland weg te komen en naar Cuba te reizen. Later belandden ze in New York en na de oorlog keerden ze weer terug naar Amsterdam. In deze drie steden werden hun drie kinderen geboren. Ook Mimi's ouders hadden de oorlog overleefd, zodat Max zich met zijn kleinkinderen kon bezighouden. Deze wist hij veel belangstelling voor het Jodendom bij te brengen. Geen wonder dat kleinzoon Uriël later rabbijn werd. Mimi zette pas na haar scheiding in 1963 en gelijktijdig met haar kinderen haar onderbroken intellectuele carrière voort. Zij studeerde Spaans aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam bij de Joodse hoogleraar J.A. van Praag en werd later de zeer geliefde en hooggeerde conservator van de Historische Verzameling van de Universiteit van Amsterdam. (Bron: persoonlijke informatie / corr. Mirjam Birnbaum ; Henriëtte Boas, 'Dr. Mimi Feiweil (1920-1986)'. In *Herlevend Bewaard, Aren lezen in joods Amsterdam*. Amsterdam 1987, 166-170)

Exlibris: berg met palmen aan zijn voet; erachter het grootste deel van een groot, opengeslagen boek met een Hebreeuwse tekst; daarboven en daarachter een zinderende zon. Het geheel omgeven door een kader dat aan de bovenkant de vorm van een accolade heeft. Maker: Uriel Birnbaum, 1942, P1 (104x64). Afgebeeld in: Abraham Horodisch, *Die Exlibris des Uriel Birnbaum*. Zürich 1957.

Interpretatie: het exlibris drukt de religieuze overtuiging van de titularis uit. De voorstelling is opgebouwd uit drie elementen: de berg, het boek en de zon. De berg kan verwijzen naar de berg Sinai, de berg van de openbaring, het boek kan verwijzen naar het boek van de openbaring, de Tora, waarvan het begin in het Hebreeuws, met de schepping van het licht, is opgevoerd, de zon daarachter kan staan voor de openbarende Schepper, die met zijn stralen alles omvat. Uriel Birnbaum kende Max Feiweil niet persoonlijk. Hij kreeg de opdracht voor dit exlibris via een tussenpersoon.

GOLDSCHMIDT, Manuel [Manuel Rudolf]
Berlijn, 1926. Uitgever. Ouders: Fritz Goldschmidt en Helene Hedwig Kühn (Konitz P., 1886). Broer: Peter (Berlijn, 1923-Bern, 1987).

Manuels vader was een bekend kunsthistoricus, aanvankelijk werkzaam als conservator in het Berlijnse Kaiser Friedrich Museum en daarna als medefirmant van de kunstgalerie 'Goldschmidt & Wallerstein', gespecialiseerd in het werk van expressionistische kunstenaars. Zijn familie was van Sefardische herkomst, maar was luthers gedoopt en *kaisertreu* geworden. Manuels grootvader was architect en had moeite met de studiekeuze van zijn zoon Fritz. Kunstgeschiedenis kon naar zijn mening immers nooit een solide beroep opleveren. Het kostte hem ook veel ergernis om te wennen aan de socialistische overtuiging van Fritz en misschien nog meer aan diens huwelijk met een berooid katholiek meisje uit Polen dat met haar broers en zusters naar Berlijn was geëmigreerd. Wel zette Fritz in creatief opzicht de lijn van de familie voort. Diens grootvader was immers een bedreven kopergraveur geweest van wiens hand zowaar een exlibris bestond, gemaakt voor zijn eigen zoon met allerlei verwijzingen naar zijn beroep van architect.

Tijdens hun Berlijnse jeugd werden Manuel en zijn oudere broer Peter ondergedompeld in een sfeer van kunst en *Bildung*. Hun ouderlijk huis in de Privatstrasse aan de Schöneberger Ufer, waarin ook de galerie gevestigd was, hing vol met de mooiste schilderijen en was een trefpunt van toonaangevende kunstenaars en wetenschappers, onder wie Erich Heckel en Max Friedländer. Manuels vader had niet veel op met het Jodendom, maar hij vond het toch niet leuk dat zijn zoons zondags naar de nabije Matthäi-Kirche gingen. Hij overleed in 1935, zeer waarschijnlijk doordat hij als 'niet-Arier' onvoldoende medische zorg kreeg. Zijn beide kinderen logeerden toen in een Joods kindertehuis in Agnetendorf en maakten daar voor het eerst kennis met Joodse rituelen en symbolen. Spoedig daarop leerden ze ook wat Jodenhaat was. Hun moeder, die na het overlijden van haar man zelf de

kunsthandel voortzette, werd door een leerkracht van Manuels school, het Kaiser Friedrichs Gymnasium, gehanteerd. In 1936 ontvingen de nazi's hun ouderlijk huis. Toen Manuel op 10 November 1938 met de bus naar school ging zag hij overal in de stad de gevolgen van de Kristallnacht. Zijn moeder besloot daarop haar kinderen naar een kostschool in Nederland te sturen. Daarvoor koos ze de internationale Quakerschool op het landgoed Eerde bij Ommen uit, een soort Landerziehungsheim, bevolkt door vele Joodse kinderen en idealistische leraren, die eveneens voor de nazi's op de vlucht waren. In 1938 ging Peter, een jaar later volgde Manuel. Samen met zijn moeder werd hij op het Centraal Station te Amsterdam afgehaald door zijn broer en de Duitse dichter Wolfgang Frommel, ook gevlucht voor het nazisme en bevriend met medevluchtelingen die les gaven op de Quakerschool.

Met Frommel raakten beide broers zo zeer bevriend, dat hij tijdens de oorlog hun redding en toeverlaat werd. Vele Joodse leerlingen hadden op tijd uit Nederland weg kunnen komen; voor veertien van hen werd de Bezetting echter fataal. Peter was al vóór de Jodenvervolging in Nederland begon architectuur gaan studeren in Amsterdam. Op het moment dat de anti-Joodse maatregelen op Eerde van kracht werden had ook Manuel de school reeds verlaten. Dankzij Frommels hulp konden zij enkele medeleerlingen, waaronder Manuels vriend Claus Victor Bock, helpen ontsnappen. Tijdens de laatste twee jaren van de oorlog zaten zij, samen met anderen, onder wie hun leraar F.W. Buri, soms kort, soms permanent, ondergedoken op het adres Herengracht 401. Eén etage in dit pand was het eigendom van Frommels vriendin, de kunstenaar Gisèle d'Ailly van Waterschoot van der Gracht, die zich vooral buitenshuis op allerlei manieren inzette om haar onderduikers te helpen overleven. Manuel en Peter hadden wat meer bewegingsvrijheid, omdat ze 'half-Joods' waren en konden haar daarbij vaak behulpzaam zijn, bijvoorbeeld met de aanvoer van voedingswaren. Binnenshuis wist Frommel het moreel hoog te houden. Hij gebruikte daarvoor de pedagogische middelen van de Duitse dichter Stefan George, die hij zeer bewonderde. Zijn onderduikers leerden van hem dat er een beter Duitsland bestond, het 'geheime Duitsland' van Goethe, Hölderlin en George. Manuel en zijn vrienden lieten zich door Frommel geheel in de geest van het humanistisch Bildungsideaal opvoeden. In de praktijk ging het daarbij om een cultus van de homo-erotische vriendschap, waarvoor een legitimatie werd gezocht in de literatuur en de kunst. Manuels vriend Claus Victor Bock heeft deze onderduikperiode beschreven in een boek met de veelzeggende titel: *Zolang wij gedichten schrijven kan ons niets gebeuren*. Dit motto bleven de vrienden ook na de oorlog trouw.

Manuel ontwikkelde zich tot dichter en uitgever van

boeken 'in de geest van Stefan George'. De Duitstalige uitgeverij, gevestigd in het onderduikpand aan de Herengracht, kreeg de naam *Castrum Peregrini* (pelgrimsburcht), een verwijzing naar een onneembare kruisvaardersvesting bij Haifa, een verwijzing ook naar een onzeitgemässe levenswijze, een onderduik waar geen eind aan kwam. (Bron: persoonlijke informatie Manuel Goldschmidt; M.G.; 'Mein Bruder Peter 1923-1987: eine biographische Skizze'. In: *Castrum Peregrini* Jg. 1990 nr. 194-195, p. 9-40; M.G., 'Castrum Peregrini Amsterdam und Piet C. Cossee'. In: Eva Cossee red., *Piet C. Cossee: 50 jaar typograaf*. Utrecht 1987; Joke Haverkorn van Rijsewijk e.a., *Sluit tot vaste kring de handen. Een geschiedenis van de Quakerscholen Eerde, Vilsteren en Beverweerd*. Amsterdam 2002; Claus Victor Bock, *Zolang wij gedichten schrijven kan ons niets gebeuren, Amsterdam 1942-1945*. Amsterdam 2007; Michael Defuster en Erik Somers red., *Gisèle en haar onderduikers*. Amsterdam 2008)

Exlibris: letterexlibris; monogram, erboven: Exlibris Manuel Goldschmidt. Maker: Helmut Salden, ca. 1960, P1 (56x40).

Interpretatie: het exlibris werd gemaakt door de eveneens uit Duitsland gevluchte Helmut Salden. Salden maakte ook een exlibris voor Wolfgang Frommel en *Castrum Peregrini*, evenals een monogram voor Peter Goldschmidt. Dat zij alledrie met Salden in zee gingen is begrijpelijk, omdat diens werk zeer dicht in de buurt kwam van zijn collega Piet Cossee, de typografische vormgever van alle door *Castrum Peregrini* gepubliceerde uitgaven. Manuel en Cossee lieten zich bij die uitgaven leiden door het ideaal van een typografie die zich door haar stille eenvoud volledig dienstbaar maakte aan de tekst. Manuel beschouwde dit als een voortzetting van de traditie, die hij wilde helpen overleven en die terugging tot Stefan Georges besluit om zijn publikaties van alle opsmuk te reinigen en zich te beperken tot een zo zuiver mogelijke typografische vormgeving.

GRUNBERG, S[iegfried]

Berlijn, 26.7.1899-Amsterdam, 4.6.1972. Vertegenwoordiger/directeur filmchemie. Ouders: Moses Chaim Grünberg en Julia Biner. Familie afkomstig uit de Bukovina (Roemenië).

Hij trouwde 28.10.1921 te Koblenz met Frieda Maymann, Keulen, 18.1.1899. Kinderen: Manfred (Keulen, 1923) en Marga (Keulen, 1924). Hij scheidde van haar 24.8.1948 in Den Haag. Op 28.10.1948 hertrouwde hij in Amsterdam met Clara Rosenhoch (Aken, 1907).

Siegfried groeide op in een 'gewoon' Duits-Joods gezin. Zijn vader stierf op jonge leeftijd. In 1917 stuurde zijn moeder hem naar Nederland om de dienstplicht te ontlopen. Eind 1933 kwam hij van Keulen naar ons land. Vanwege zijn vroeger verblijf hier sprak hij nog Nederlands. Hij probeerde eerst een soort Polygoonjournaal op te zetten, met een weekshow, maar dat mislukte.

Hij woonde toen in de Bestevaerstraat, later o.a. op de Stadionkade. In 1933 stuurde hij zijn vrouw en twee kinderen naar Spanje, waar zij geruime tijd bleven wonen; zij kwamen van Palma naar Amsterdam. Hij had in 1938/39 een bedrijfje 'Filmchemie', waar uit oude filmkopieën zilver, lak en lijm gewonnen werd. Tijdens de Bezetting maakte hij gebruik van de Roemeense achtergrond van zijn vader en overleefde hij de oorlog met Roemeense papieren, verkregen via het Roemeense consulaat op basis van misleidende informatie. Tijdens de Tweede Wereldoorlog verkocht hij poedermelk. Hij woonde toen in Diemen en Duiwendrecht. Na de oorlog was hij actief in allerlei zaken. Zo was hij medebeheerder van een filmverhuurbedrijf, maar dit werk moest hij opgeven, omdat hij door de Nederlandse Bioscoopbond geschorst werd. In 1951 bezat hij een rokkenfabriek in Düsseldorf, die op een bepaald moment verkocht werd of failliet ging. In diezelfde plaats had hij in 1965 een firma voor autogordels, waarmee hij redelijk succesvol was. Hij woonde van november 1943 tot 1962 in de Rubensstraat 104/ I te Amsterdam. (Bron: Persoonlijke informatie M. Grunberg, Amsterdam, kleindochter; SAA)

Exlibris: een berg met sparren en de suggestie van een stralende zon. Op de ondergrond van de bomen in gekalligrafeerde witte letters de woorden ex libris. Eronder een golvende filmstrook en daar weer onder in een groot wit cartouche de gekalligrafeerde naam van de titularis. Uitgevoerd in groen en wit. Maker: KIK B., P1 (90x62). In: St. Zweig, *Die Welt von Gestern*, Stockholm 1947; A. Romein-Verschoor, *Vaderland in de verte*, Amsterdam 1948 (in handschrift: '26 juli [verjaardag] 1948'. Op het exlibris staat met potlood geschreven 'p. 198/9 onderwerp'. Aldaar staat in de tekst een streep naast 'Het gaat om het woord Gods, het enig onveranderlijke in een

vergankelijke wereld. Wie er aan raakt (...) berooft de gelovige van zijn irrationele zekerheid (...).').

Interpretatie: de groene berg verwijst naar de naam van de titularis; de filmstrook naar zijn bedrijf in 1938/39 of naar zijn filmverhuurbedrijf na de oorlog.

HAIM, Ella

Wenen, 5.1.1891–Auschwitz, 7.7.1944. Arts.

Getrouwd met Oliver Freud (Wenen, 1891–Williamstown (VS), 1969); gescheiden : 10.9.1916. Ella hertrouwde te Wenen met Ernst Hertzka (Wenen, 1892–Auschwitz, 1944; tandarts). Ze woonden aan de Straatweg 27 te Rotterdam. (Bron: DJM)

Ella kwam uit een welvarende familie. Haar vader had een goed lopende firma, waarover verdere informatie vooralsnog ontbreekt. In 1914 studeerde zij medicijnen in Wenen. Tijdens een bootreis naar Egypte met andere studenten ontmoette zij Oliver Freud, de oudste zoon van de beroemde psychiater. Ella en Oliver raakten verliefd op elkaar, maar trouwen konden zij voorlopig niet, omdat zij nog in beslag genomen werden door hun studies. Bovendien brak enige maanden na hun terugkeer uit Egypte de Eerste Wereldoorlog uit. Vlak na zijn afstuderen in de zomer van 1915 werd Oliver opgeroepen voor de krijgsdienst en als ingenieur ingeschakeld bij de aanleg van een strategisch belangrijke tunnel in de Karpaten. Tijdens de lange afwezigheid van zijn zoon had vader Freud de gelegenheid Ella te 'inspecteren'. Hij vond haar niet in alle opzichten knap en beschreef haar als een uitgesproken oriëntaals type. Hij had een sympathieke indruk van haar vanwege haar open en eerlijke karakter.

Ook dacht hij dat ze gezond was. Bovendien leed zij niet aan neuroses en kon zij dus als 'normaal' bestempeld worden. Toch had hij ernstige bedenkingen tegen het voorgenomen huwelijk. Wat Ella zelf betrof: die was vastbesloten om haar zwaar bevochten onafhankelijkheid als student en aanstaande arts niet op te geven voor de carrière van haar echtgenoot. Hoewel Freud vond dat zijn zoon zijn neuroses nog onvoldoende beheerste om de vrouwelijke wispelturigheden te kunnen verdragen, werd er op 19 december 1915 toch getrouwd. Oliver kreeg daarvoor slechts één weekend verlof, zodat er sprake was van een echt 'oorlogshuwelijk'. De bevestiging van Freuds bange voorgevoelens liet niet lang op zich wachten. Begin maart kwam Ella hem vertellen dat zij 'nicht mehr frei von Beschwerden' d.w.z. zwanger, was. Toen Ella zich enkele weken later liet aborteren, verbond Freud daaraan de hoop dat een scheiding spoedig zou volgen. Tijdens de paasdagen ondernam hij de verre reis naar zijn zoon in de Karpaten om hem te troosten én geluk te wensen. Op 10 september gingen Ella en Oliver weer uit elkaar. (Bron: *The Correspondence of Sigmund Freud and Sándor Ferenczi Volume 2, 1914-1919*, Cambridge, Mass., London 1996 p. xxxi/ii, 79, 88, 89, 94,97, 124, 126; Sigmund Freud, *Unterdess halten wir zusammen. Briefe an die Kinder*. Berlin 2010 p. 506-507)

Exlibris: op een berg staat een jonge vrouw. Zij is gekleed in een lange jurk met ontblote schouders. In de vlakte voor haar loopt een kronkelend pad; aan de horizon staan drie piramiden, met daarachter een stralende zon. Maker: Onbekend, P2 (87x53).

Interpretatie: de voorstelling gaat waarschijnlijk terug op Ella's bezoek aan Egypte. De vrouw in kwestie is Ella zelf. Zij kijkt naar de drie piramiden op het Plateau van Gizeh. Het zonlicht achter de piramiden is mogelijk de verbeelding van de spreuk 'Ex Oriente Lux'.

HEIDENHEIM, Arthur (Dr.)

Keulen, 8.4.1888–Auschwitz, 7.7.1944. Jurist. Ouders: Bruno Heidenheim en Sabina Landauer. Echtgenote: Bertha Berg (Keulen, 30.8.1892–Auschwitz, 7.7.1944). Zoon: Dieter (Keulen, 1922; op 24.5.1940 vertrokken naar Zuid Afrika).

Arthur studeerde rechtswetenschap en sloot deze studie af met zijn dissertatie *Die Zwanglizenz nach der Patent-novelle vom 6. juni 1911*. Bonn 1912. Hij verliet met zijn gezin Duitsland in 1937 en kwam vanuit Keulen naar Nieuwer Amstel. Hun laatste adres aldaar was: Margriet van Clevelaan 10. Hij werkte voor het Joodsche Vluchtelingen Comité en was afdelingsleider bij de Joodsche Raad. In 1943 werden Arthur en Bertha naar Westerbork gedeporteerd en in het jaar daarop naar Auschwitz. (Bron: SAA, DJM; N.S. Dokumentationzentrum (Keulen).)

Exlibris: op de vensterbank van een open boograam met rozet ligt een opengeslagen boek, links geflankeerd door

een stapel boeken en rechts door een kaars. Voor het raam bevindt zich een brug, waarover een jong paar passeert, gestoken in middeleeuwse kledij. Op de achtergrond een eveneens middeleeuws aandoende combinatie van een vakwerkhuis, een kasteel en een heuvelachtig landschap. Maker: J. Andriessen, P2 (117x75).

Interpretatie: mogelijk heeft het paar voor enige tijd de studeerkamer achter zich gelaten. Met een kort gebaar neemt de man afscheid van zijn boeken. Over zijn schouder werpt ook de vrouw een laatste blik daarop. Zij maken een uitstapje in zowel de ruimte als de tijd. Geheel in de stijl van de romantische Wandervogelbeweging gaan zij op *Wanderschaft* in de Duitse natuur en wanen zij zich middeleeuwse 'Wandergesellen'.

HEINEMANN, Fritz [Friedrich Heinrich]

Lüneburg, 8.2.1889–Oxford, 7.1.1970. Filosoof. Ouders: Robert S[imon] 1856–Lüneburg, 1920, Selma Sternau. In 1918 getrouwd met dr. Adelheid Schiff (Frankfurt, 1890). Zoon: Francis.

Fritz Heinemann moet een goede jeugd hebben gekend. Hij werd geboren in een familie die veel aanzien genoot, slaagde met uitstekende cijfers voor zijn opleiding aan het plaatselijke gymnasium en haalde waarschijnlijk zijn hart op aan de natuur tijdens zijn trektochten als *Wandervogel*. Als student filosofie trok hij van Cambridge naar Marburg en van München naar Berlijn. In 1912 sloot hij in Marburg zijn studie af met een dissertatie over Kant. Tijdens de Eerste Wereldoorlog had hij het geluk niet als soldaat naar het front gestuurd te worden. In plaats daarvan werkte hij in een militair ziekenhuis. In die tijd ook leerde hij zijn toekomstige echtgenote kennen,

de uit Frankfurt afkomstige Adelheid Schiff. Zij was kennelijk zeer geïnteresseerd in de Joodse geschiedenis, want in 1917 promoveerde zij op een dissertatie over de namen van de Franfurter Joden in het begin van de negentiende eeuw. In 1918 trouwden zij met elkaar en werd Fritz voor korte tijd leraar wiskunde in Berlijn. In 1921 rondde hij aan de universiteit van Frankfurt zijn Habilitationsschrift over Plotinus af, maar het zou nog tot 1930 duren voor hij aan diezelfde universiteit buitengewoon hoogleraar werd. In de tussentijd had hij naam gemaakt als auteur van filosofische werken, waaronder zijn *Neue Wege der Philosophie* (1929) het meest was opgevallen. Als gevolg van de anti-Joodse maatregelen van het naziregime kon Fritz vanaf september 1933 niet langer meer doceren aan de universiteit. Daarmee begon voor hem een nieuwe zwerftocht op zoek naar een gastland, waar hij zijn filosofische activiteiten zou kunnen voortzetten. Hij verkeerde in Italië, bezocht Londen en Parijs en liet ook zijn oog vallen op Nederland. Hier wendde hij zich tot H.J. Pos, zijn collega aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam en schreef deze dat hij 'ausserordentlich gerne in Holland leben würde'. Pos was graag bereid hem te helpen, maar zijn inspanningen hadden slechts tot pover resultaat, dat Fritz enige tijd kon doceren aan de School voor Wijsbegeerte in Amersfoort. In 1937 slaagde hij er eindelijk in vaste grond onder de voeten te krijgen in Oxford, zodat hij met zijn gezin definitief uit Frankfurt kon emigreren. Tot 1956 zou hij in Oxford wijsbegeerte doceren aan het Manchester College. Na zijn emeritaat keerde hij terug naar Frankfurt, maar hij overleed tenslotte toch in Oxford. Als filosoof is Fritz Heinemann vooral bekend geworden door zijn boeken over het existentialisme. In de kern kwam zijn filosofie erop neer dat hij zocht naar een alter-

natief voor deze invloedrijke stroming in de Westerse wijsbegeerte. Net als de andere hoofdstromingen, de fenomenologie en de analytische filosofie zou volgens hem het existentialisme een doodlopende weg zijn ingeslagen. Het had immers geen oplossing weten te bieden voor het nihilisme en cynisme van de moderne tijd. Daardoor had het de mensen niet geestelijk weerbaar kunnen maken tegen totalitaire ideologieën en dictaturen. In zijn tijdens zijn ballingschap gepubliceerde boek *Odysseus oder die Zukunft der Philosophie* (Stockholm, Bermann-Fischer, 1939) schetste hij het beeld van de rusteloos zwervende filosoof die als een tweede Odysseus op zoek was naar zijn *Heimat* en deze vond in een hernieuwde band met de natuur, de samenleving en het goddelijke, een metafoor van zijn eigen ballingschap. (Bron: Correspondentie Pos - Heinemann, BC UvA; Fritz Heinemann in: *Chronik hervorragender Schüler des Johanneum Lüneburg*; Fritz Heinemann, *Jenseits des Existenzialismus*, Stuttgart 1963; Heinemann, Fritz in: *Lexikon deutsch-jüdischer Autoren*, München 2002, Bd 11, 25-30). Sinds er een tweede vluchteling met deze naam is gevonden, verdient deze toeschrijving nader onderzoek.

Exlibris: eenzame menselijke gestalte in een berglandschap; tussen 'EX -' en 'LIBRIS' een mageen Davied in een cirkel. Maker: M. Westk., [19]35, P2 (121x82). In: A. Zischka, *Japan in der Welt*. In Offenbach.

Interpretatie: de berg is de Matterhorn; de voorstelling staat in de traditie van de Romantische landschapskunst. Voor de belangrijkste vertegenwoordiger daarvan, Caspar David Friedrich, kon het landschap de mens in een religieuze stemming brengen en aanzetten tot een metafysische ervaring. Het exlibris drukt daarom wellicht uit wat de filosoof Heinemann als ideaal voor ogen stond: de mens die zich aangesproken voelt door de natuur, de medemens en het goddelijke en met deze in gesprek treedt: *respondeo ergo sum*. De mageen Davied is een verwijzing naar de inspiratie die hij aan het Jodendom ontleende bij zijn zoektocht naar een hernieuwde metafysica.

HERRMANN, Carl Ludwig

Bausnitz, 25.9.1884-Amsterdam, 13.7.1944. Apotheker en fabrikant. Kwam 7.1.1936 vanuit Maastricht naar Amsterdam, Jasonstr. 34/1.

Gehuwd met Margarete Pincus (Berlijn, 14.12.1897). Zij overleefde de oorlog en vertrok december 1947 naar Haifa. Kinderen: Susanne Sarah (Berlijn, 1921; vertrok 5.4.1940 naar de Wieringermeer) en Jurgen (Berlijn, 17.9.1927). Ze verhuisden op 18.11.1936 naar Parnassusweg 14/H. (Bron: SAA)

Exlibris: Vrouwelijke gestalte staat met opgeheven armen naar een stralende mageen Davied gewend. Maker: Onbekend, P1 (68x49). In: Adelheid von Schorn, *Zwei Menschenalter. Erinnerungen und Briefe aus Weimar und Rom*. Stuttgart 1920. In Offenbach.

Interpretatie: de gestalte van een naakte figuur die zich met opgeheven armen naar de zon wendt was populair in de Duitse *Lebensreformbewegung*, een verzamelbegrip voor allerlei organisaties die door een terugkeer naar de natuur de uitwassen van de verstedelijkte en industriële cultuur wilden bestrijden. De oorsprong van deze voorstelling is het *Lichtgebet* van de schilder en graficus Fidus (Hugo Höppener 1868-1948). Dit werk heette aanvankelijk *Zu Gott*, maar veranderde in 1913 van naam toen Höppener reproducties ervan op grote schaal liet verspreiden in kringen van de Duitse jeugdbeweging. Op dit exlibris is de zon vervangen door de stralende mageen Davied. Deze staat mogelijk voor het verlangen naar een Joodse 'Renaissance'.

HIRSCH, Hanns Max [Hans Max]

Berlijn, 13.6.1884-Auschwitz, 22.10.1942. Vreemdeling, zonder beroep; ongehuwd. Hij kwam 21.3.1939 van Berlijn (Michaelkirchplatz 13) naar Amsterdam, Zuider Amstellaan 186 II. Ouders: Baruch (Bernard) Hirsch (Gollub (P), 1849-Berlijn, 1924) en Harriet / Henriette Goudstikker (Amsterdam, 1860-Berlijn, 1931). Twee zussen en twee broers: Margot (1885-ca. 1940), Leon (1886-Zwitserland, 1954), Felicia (Berlijn, 1891-Amsterdam, 1976; haar naam wordt in het SAA ook geschreven als: Felicia Sellie en in andere bronnen als Felice), Gerhard (Berlijn, 1900-V.S., 1983).

Hans Hirsch was koopman in Berlijn. Meer weten wij niet over zijn beroepsachtergrond. Hij is in onze context een bijzondere persoon, omdat hij zoveel verschillende, door bekende kunstenaars vervaardigde exlibris op zijn naam had. Dat kwam omdat hij een groot liefhebber en verzamelaar was van grafische kunst, in het bijzonder van exlibris. In 1922 was hij lid geworden van de *Deutsche Verein für Exlibriskunst und Gebrauchsgraphik* (DVEG).

Drie jaar later trad hij toe tot het bestuur van deze vereniging en maakte hij zich verdienstelijk als secretaris en penningmeester. In 1933 werd hij als Jood gedwongen om achter deze activiteiten een punt te zetten. De vereniging liet zich zonder enig verzet ariseren en het zou tot 1995 duren voordat Hans door haar geschiedschrijver Henry Tauber weer in de herinnering werd teruggeroepen. Met veel moeite had Tauber kunnen achterhalen dat Hans afkomstig was uit Berlijn en vermoedelijk in Auschwitz was vermoord. Meer viel er over hem in Duitsland niet aan de weet te komen. Wij weten inmiddels dat hij zich op 21 maart 1939 meldde bij de Nederlandse vreemdelingenpolitie en dat zijn zus Felicia zich over hem ontfermde. Zij was in 1917 in Berlijn getrouwd met de Nederlander Jacques van Mindeno (Rotterdam, 1890-Amsterdam 1965) en woonde op de Zuider Amstellaan 186/II. Zij had één zoon: Heinz Erwin (Berlijn 1922). Hans' zwager was vertegenwoordiger in damesconfectie. Het is niet bekend waarmee Hans zich in Amsterdam bezighield, maar wel dat hij in 1939 lid werd van de Nederlandsche Exlibris-Kring. Op 25 november 1941 verloor Hans zijn Duitse nationaliteit, op 26 januari 1942 leverde hij zijn paspoort in, op 19 september 1942 werd hij naar Westerbork gedeporteerd, op 22 oktober 1942 kwam hij in Auschwitz om het leven.

Felicia en Jacques wisten de oorlog te overleven, maar hun zoon werd in 1944 net als zijn oom in Auschwitz vermoord. Felicia overleed na haar echtgenoot, in 1976. Die datum verklaart wellicht waarom de grote en bijzondere collectie van haar broer in 1978 geveild werd bij het Amsterdamse veilinghuis De Zwaan. Bij die gelegenheid verscheen een smakvolle catalogus. In 1994 dook er bij een Amsterdams antiquariaat een restant van deze

collectie op, afkomstig uit het bezit van de bekende radiodocumentaire-maker Bob Uschi (Victor Silberberg, Rotterdam 1911–Naarden, 1995). Het is voornamelijk onduidelijk welke relatie er tussen Uschi en Hans heeft bestaan. In 2008 werd het restant uitgegeven door de grafiekverzamelaar Dave Desjardijn, die het gedeeltelijk had weten te verwerven. In 2010 werd deze deelcollectie tentoongesteld in het Kleefse museum B.C. Koekkoek-Haus. Het in het voorwoord van het boek van Desjardijn (dat ook als tentoonstellingscatalogus diende) vermeldde gegeven, dat Hans verkoopleider bij de Berlijnse firma Orenstein & Koppel zou zijn geweest, kon door geen enkele bron worden bevestigd. Ook de website van het museum in Kleef bevatte onbetrouwbare informatie. (Bron: DJM; SAA; Henry Tauber, 'Der Deutsche Exlibris-Verein 1891 bis 1943'. *DEG Jahrbuch* 1995; D. Desjardijn, *Niet Nederlandse exlibris en kleingrafiek uit de periode 1900-1950*. Amsterdam 2008; Aanvullingen van de vijfde adreslijst. *Boekcifer* 8 (1939) 7, 31; Piet Tullenaar, *Bob Uschi, Radiodocumentairemaker*. NAA Werkuutgave 27, 2002; *Veilingcatalogus Veilinggebouw de Zwaan 30-31 oktober 1978*; Website B.C. Koekkoek-Haus 2010/11; persoonlijke informatie van Dave Desjardijn, Amsterdam en Veilinghuis De Zwaan, Amsterdam)

Exlibris: tussen twee kale bomen staat een mannelijke gestalte met half ontbloot bovenlijf en baarvoets. Op de achtergrond een bijna kaal heuvellandschap. Onderaan de naam van de titularis: Hanns Hirsch. Maker: Willy Knabe, X1 (93x70). Afgebeeld in: Johan Schwencke, *Het exlibris in Duitsland*. Amsterdam en Antwerpen 1963 p. 34; D. Desjardijn, *Niet Nederlandse exlibris en kleingrafiek uit de periode 1900-1950*. Amsterdam 2008, 93. In: M.A. von Thümmel, *Reise in die mittäglichen Provinzen von Frankreich* (1918; bibliofiel).

Interpretatie: mogelijk is hier Johannes de Doper afgebeeld, een verwijzing naar de voornaam van de titularis. Een variant van dit exlibris, waarop de mannelijke gestalte vergezeld wordt door een hert, staat afgebeeld in *Die Welt im Kleinformat, Klein- und Gebrauchsgraphik aus der Blütezeit des Exlibris*. Herausgegeben von Museum Schloss moyland 2010 p. 329 (zonder vermelding van de kunstenaar). De houtsnijder Willy Knabe was een van de meest gevraagde exlibris-kunstenaars. Na het aan de macht komen van de nazi's paste hij zich moeiteloos aan. Hirsch werd daardoor getuige van de publicatie van het exlibris dat Knabe voor de Führer maakte en in 1933 liet afdrucken in het *Jahrbuch* van de *Exlibris-Verein*. (Zie voor een afbeelding: Henry Tauber, *Der deutsche Exlibris-Verein 1891 bis 1945*. Frankfurt a/M 1995 p. 414)

Hans Hirsch had in totaal 10 exlibris op zijn naam. Op een tweede – tegen de achtergrond van een nachtelijke hemel met sterren – vliegt een hert boven een oud stadje. Op zijn rug zit een man die met zijn ene hand trommelt en met zijn andere een bazuin aan zijn mond houdt.

In een bandarol aan de onderkant de naam Hanns M. Hirsch. Uitgevoerd in een zwart-witte en in een rood, groen, geel en zwarte variant. Maker: Rose Reinhold, X2. Afgebeeld in: '10.000 ex-libris', *Veilingcatalogus Paul Brandt* 1960.

Interpretatie: op dit exlibris heeft Rose Reinhold van het paard Pegasus een vliegend hert gemaakt als een verwijzing naar de naam van de titularis. De figuur met bazuin en trommel is een verbeelding van Hans voorzitterschap van de propagandacommissie van de Duitse Exlibris-Vereniging. Vandaar dat de letters van de woorden ex libris uit zijn bazuin lijken te komen. Rose Reinhold (1894–1959) was een Weense kunstenares, die vooral bekend is geworden door haar houtsneden. Daarmee verlichtte zij vele boeken, terwijl vele boeken ook opgesierd werden door haar in hout gesneden en veelal in kleur afgedrukte exlibris. Zij liet zich met name inspireren door de vroege Duitse houtsnijkunst, die in haar ogen de sfeer ademde van de volkscultuur met zijn ongekunstelde vormen, religiositeit en humor. Dit exlibris is een voorbeeld van haar humoristische speelsheid en vrolijkheid. Rose Reinhold maakte nog een tweede exlibris voor Hanns Hirsch, waarop zij eveneens een gevleugeld hert afbeelde.

Hirsch had kennelijk een voorkeur voor naamsexlibris, want op vijf van de tien exlibris die we van hem kennen staat een hert afgebeeld. Uit de overige vijf blijkt zijn liefde voor de literatuur (Goethes Faust) en de muziek (Beethoven).

HIRSCHFELD, Alfons Edgar

Wenen, 1926. Arts. Ouders: Adolf Hirschfeld (1898–1988) en Emma Aigner (1894–1976).

Echtgenote: Paula Lemans. Kinderen: dochter.

Alfons vader dreef net als de rest van zijn familie een

schoenenzaak in Wenen. Hij was getrouwd met de van oorsprong christelijke Emma Aigner, die zich tot het Jodendom bekeerde. Zij was opgeleid aan de handelschool, werkte als telefoniste en had een brede culturele belangstelling. Adolf vertrok na de Anschluss in 1938 naar Nederland, zijn vrouw en Alfons volgden een jaar later.

Alfons ging eerst naar de Joodse handelsschool en in 1943 naar het Amsterdams Lyceum wat waarschijnlijk kon omdat zijn moeder naar de maatstaven van de Duitsers niet Joods was.

Na zijn eindexamen in 1946 studeerde Alfons medicijnen en tijdens een overbruggingsjaar bovendien muziekwetenschappen en Nederlandse letterkunde. Tijdens zijn studie leerde hij Paula Lemans kennen. Haar vader was een Nederlandse Jood, haar moeder een Duitse die uit weerzin tegen het militarisme van haar familie en vanwege de oorlogsdreiging naar Nederland was uitgeweken. Eenmaal arts vestigde Alfons zijn praktijk aan het J. D. Meijerplein. Na tien jaar gaf hij de voorkeur aan een rustigere praktijk in Santpoort-Zuid. De beste tijd van zijn beroepsmatige leven beleefde hij als verpleeghuisarts. Zijn dochter werd kunsthistorica, maar volgde ook het conservatorium. Zij werkte als muziekschooldocente, trad op als uitvoerend musicus en was betrokken bij de teruggave van kunstwerken uit Joods bezit. Alfons was in zijn studententijd (bestuurs)lid van de NZSO, maar toen hij eenmaal besloten had om toch maar niet op aliya te gaan, bedankte hij als lid. Hij steunde Israël wel, maar anders dan zijn vrouw bezocht hij nooit het land. Alfons is een lezer, heeft een eigen bibliotheek, breed georiënteerd, maar met als speerpunten: kunstgeschiedenis van voor 1500, sociale geschiedenis, muziekwetenschap en Nederlandse poëzie. (Bron: persoonlijke informatie / corr. Alfons Hirschfeld, Santpoort)

Exlibris: een hert ligt zo in de schaduw van een menora dat zijn lijf oplicht waar het door de schaduw wordt

geraakt. Langs de rechter rand een Hebreeuwse tekst. Rechtsonderaan: Alfons E. Hirschfeld. De woorden ex libris ontbreken. Maker: Gerda Vogel, na 1945, P1 (83x87).

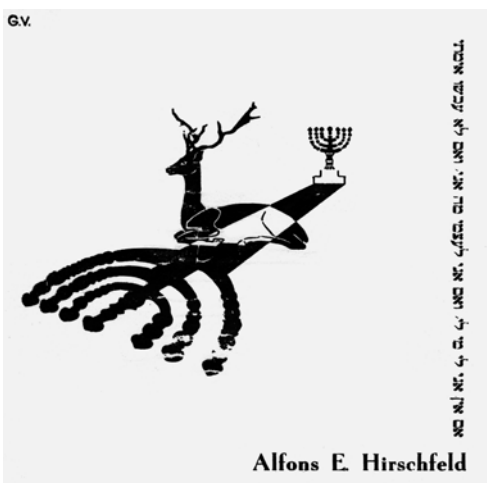
Interpretatie: het hert verwijst naar de naam van de titularis. Het model ervoor was een houten beeldje, een van de weinige dingen die Alfons uit het bezit van zijn grootouders in Wenen had overgehouden. De menorah staat symbool voor het Jodendom, waaraan de titularis licht ontleent. De Hebreeuwse tekst uit de Spreuken der Vaderen (Avot I, 14) die tot evenwicht tussen zelfredzaamheid en zorg voor de ander aanspoort is het levensmotto van Alfons: 'Wanneer ik niet voor mij zorg, wie zorgt dan voor mij? Maar wanneer ik voor mij alleen zorg, wat ben ik dan? En wanneer niet nu, wanneer dan?' (vert. I. Maarsen). Het exlibris werd gemaakt door een studente van de kunstnijverheidsschool. Zij was de oudere zus van een voormalige vriendin uit de studietijd. Rond 1960 liet Alfons nog twee andere exlibris voor zichzelf maken door de typografische kunstenaar E. Puettmann. In het ene geval betreft het een spel met de letters van zijn naam, in het andere met die van de aan Ambroise Paré (ca. 1510-1590) toegeschreven tekst: 'guérir quelque fois, soulager souvent, consoler toujours'.

HORODISCH, Abraham

Lodz, 3.2.1898-Amstelveen, 7.11.1987. Uitgever, anti-quaar, publicist. Ouders: Samuel Horodisch en Feje Hondin.

Eerste echtgenote: Anna Zürcher. Tweede echtgenote: Alice Garnmann (Alice Garman) (Berlijn, 31.10.1905-Amstelveen, 12.12.1984). Hun huwelijk werd op 3 februari 1934 te London gesloten. Zij kwamen 8.7.1933 van Berlijn naar Amsterdam en woonden eerst op de Keizersgracht 276 t.h.v. Jansen en vervolgens in de Roompotstraat 15/II. (Bron: SAA; JBioWB)

Abraham werd geboren in het destijds Russische en later Poolse Lodz, maar bracht het grootste deel van zijn jeugd door in het Oost-Pruisische Königsbergen. Toen hij zeven jaar oud was, hadden zijn ouders besloten daarheen te verhuizen om zo te ontsnappen aan de antisemitische hetze tegen Joden in het Russische Rijk. Abraham kwam uit een familie van bankiers en groeide dus op in een welgesteld milieu. Tussen 1908 en 1914 zat hij in Königsbergen op het gymnasium. Eindexamen deed hij echter in Berlijn, waarheen hij in 1914 met zijn ouders was verhuisd. Bij zijn studiekeuze luisterde hij meer naar de wensen van zijn vader dan naar zijn eigen voorkeuren. Zo kwam het dat hij in 1915 economie ging studeren, eerst in Berlijn, later in Frankfurt a/M. Hij sloot die studie af in 1918, waarop de weg vrij was om zijn hart te volgen. Dat ging vooral en misschien wel uitsluitend uit naar boeken. Van jongs af aan was hij gefascineerd door de schoonheid van oude boeken, hun vormgeving

en illustraties. Zulke boeken wilde hij niet alleen bezitten, maar ook zelf uitgeven. Deze hartstocht, inmiddels stevig gevestigd op zijn economische kennis, leidde in 1920 tot de stichting van Euphorion Verlag, een uitgeverij die uitmuntte in bibliofiele boeken. Vier jaar later kreeg hij problemen met zijn compagnon en richtte hij met Moses Marx een andere uitgeverij op, eerst Marx & Co., later Horodisch & Co. geheten. Had hij zich bij zijn eerste uitgeverij vooral gericht op de grafiek van Duitse expressionistische kunstenaars, bij zijn nieuwe firma raakte hij helemaal in de ban van het Hebreeuwse boek. In 1915 al had hij het Joodse geloof afgezworen, maar toen hij eenmaal uitgever was, besepte hij dat hij op een bijzondere wijze kon bijdragen aan de opbloei van de Joodse cultuur. Als resultaat daarvan mogen de vele bibliofiele boeken gelden die hij uitgaf op het gebied van de hebraïca en judaïca. Toen hij vanaf 1929 eigenaar werd van de handdrukkerij Aldus Druck kon hij de kwaliteit van zulke boeken nog verder verhogen. Zijn helaas door de komst van de nazidictatuur onvoltooid gebleven uitgave van de Hebreeuwse Pentateuch, waarvoor de Joodse kunstenaar Marcus Behmer de letter had ontworpen, is daarvan het ultieme bewijs. Een stimulerende rol bij dit alles speelde ook de *Soncino Gesellschaft der Freunde des jüdischen Buches*, een bibliofiel genootschap dat Abraham in 1924 met anderen had opgericht. Tijdens al deze bezigheden leerde hij in 1930 Alice Garnmann kennen. Dat deze jonge kunstenaar beschikte over een opvallend talent voor de verfraaiing van boeken zal er ongetwijfeld toe hebben bijgedragen dat zij voor de bibliofiele Abraham onweerstaanbaar was. Voor haar gaf hij zijn huwelijk met Anna Zürcher op en met haar vluchtte hij in 1933 naar Nederland. Hij was daar al vaker geweest, kende er verschillende vakgenoten en volgens eigen zeggen stemde zijn karakter verregaand overeen met de Hollandse volksaard. Hij betreurde eigenlijk maar één ding:

Nederland kende geen echte bibliofiele cultuur, zoals Frankrijk en Duitsland. Daarom was hij gedwongen om zijn activiteiten op dat gebied voorlopig op te geven en in plaats van uitgever werd hij boekhandelaar in Amsterdam. Omdat hij als buitenlander geen toestemming kreeg om Nederlandse boeken te verkopen besloot hij zich toe te leggen op de import en verkoop van boeken uit Engeland en Frankrijk. Daarnaast kon hij handel drijven in antiquarische boeken en Duitstalige uitgaven van exil-uitgeverijen. In januari 1934 vestigde hij zich met zijn boekhandel en antiquariaat op het Spui in Amsterdam, eerst op nr. 314 en een jaar later op nr. 2. Hij noemde zijn zaak naar Erasmus, omdat hij veel bewondering koesterde voor diens humanisme en boekenliefde. Nadat de barbaren en boekverbranders uit de Heimat zijn nieuwe vaderland hadden bezet, kreeg zijn zaak een *Verwalter*, die verrassend genoeg een oude klant bleek te zijn. In 1942 achtten Abraham en Alice het moment aangebroken om opnieuw te vluchten. Samen met hun vriend Max Gans, de latere auteur van het bekende *Memorboek*, en diens vrouw Jenny Premsela probeerden zij in augustus van dat jaar Zwitserland te bereiken, wat hen na een risicovolle tocht ook lukte. Nooit voordien en nooit nadien, zo schreef Jenny later, had ze de altijd beheerste Bram zo wild zien dansen als toen zij alle vier veilig de Zwitserse grens bereikten. Tot hun geluk werden ze niet uitgewezen. Na een maandenlang verblijf in het interneringskamp Sumiswald kon Abraham onbetaald werk krijgen op een katholieke bibliotheek in Fribourg en samen met Alice wonen in een nonnenklooster ter plaatse. Zo overleefden zij de oorlog. In het najaar van 1946 keerden zij terug naar Amsterdam. Hun winkel was natuurlijk leeggeroofd, maar in plaats van de boeken troffen zij er hun eveneens voor de oorlog gevluchte neef Horst Garnmann aan. Samen met hem bouwden ze de zaak weer op. Horst nam de nieuwe boeken voor zijn rekening, Abraham vooral de oude. Rond 1960 was Erasmus Antiquariaat en Boekhandel uitgegroeid tot een bijzondere eend in de bijt van het internationale boekbedrijf, gespecialiseerd in kunst- en boekgeschiedenis. Alice werd een bekende reclametekenares en boekillustratrice, haar echtgenoot een autoriteit op het gebied van de boekgeschiedenis. Het (Joodse) exlibris vormde een van Abrahams favoriete onderwerpen. Hij schreef er niet alleen artikelen over in diverse tijdschriften in binnen- en buitenland, maar ook een tweetal boeken: een over Alfred Kubin en een over Uriel Birnbaum. (Bron: Persoonlijke informatie / corr. Hartmut Erlemann en Iris M. van Daalen; Abraham Horodisch, *Schlussbemerkung: fünfzig Jahre Buchhändler in Amsterdam*. In: *De Arte et Libris. Festschrift Erasmus 1934-1984*. Amsterdam 1984; Idem, *Aus den Erinnerungen eines Berliner bibliophilen Verlegers der zwanziger Jahre*. In: *Imprimatur, ein Jahrbuch für Bücherfreunde*. 1972 (NF VII) 243-253; Jenny Gans Premsela, *Vluchtweg*. Baarn 1990; Sytze van